

УДК 930.2:94(477)

ПРИНЦИП ТЕЛЕОЛОГІЧНОСТІ В «ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ» МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Шалашна Н.М.

Донбаський державний педагогічний університет

Досліджено принцип телеологічності як один з основних методологічних підходів, застосованих М. Грушевським в «Історії України-Руси». З'ясовано витоки цього принципу в творчості М. Грушевського та його місце в системі методології позитивізму. Визначено той зміст, який вкладався видатним істориком в розуміння мети історичного процесу в Україні від доісторичних часів до козацької доби. Проаналізовано запропоновану М. Грушевським хронологію процесу формування цієї мети та способи її реалізації. Визначено структуру мети національної історії та методологічне значення її окремих компонентів.

Ключові слова: Михайло Грушевський, «Історія України-Руси», методологія історії, позитивізм, телеологія, національний наратив.

Постановка проблеми. Непересічне значення політичної та наукової діяльності Михайла Грушевського в процесі становлення української державності викликає постійний інтерес науковців до його спадку. Одним із найвагоміших доробків видатного дослідника є його «Історія України-Руси», яка стала для України першим національним історичним наративом. Ця узагальнююча праця у багатьох своїх аспектах не втратила свого значення до сьогоднішнього дня, а в часи своєї публікації мала величезне значення не лише для вітчизняної історичної науки, а й насамперед для націєтворення, ставши історичним обґрунтуванням державних змагань кінця XIX – початку XX ст.

В той же час «Історія України-Руси» являла собою своєрідну проекцію суспільно-політичних ідей, властивих тим колам української інтелігенції, які були послідовниками М. Грушевського у боротьбі за українську державність. Саме в цьому їй сьогоднішнє значення як цінного історичного джерела для вивчення подій українського національного відродження кінця XIX – початку XX ст. та Української революції 1917-1921 рр. Відповідно аналіз тих ідейних положень, методологічних принципів та способів їх втілення у науковій праці має сьогодні вагомий науковий інтерес.

Одним із провідних та водночас мало досліджених методологічних принципів, які застосовувались М. Грушевським в його наукових працях з вітчизняної історії, в тому числі в «Історії України-Руси», є телеологічність. Розуміючи історичний процес як детермінований чіткими закономірностями і підкорений наперед визначеній меті, видатний історик будував наратив національної історії виходячи з цього знання і висвітлював історичні події як реалізацію цієї мети. Отже, аналіз змісту мети національної історії та тих способів її досягнення, які М. Грушевський вбачав в історичних подіях, дасть можливість глибше зрозуміти ідеологію творців національної державності кінця XIX – початку XX ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Роль, яку відіграла «Історія України-Руси» в національному культурному й політичному процесі, викликала пильну увагу науковців протягом більше ніж століття, і на сьогодні більшість її аспектів є вивченими. Так, методологія історичних досліджень М. Грушевського вивчалась Л. Зашкільняком [1], С. Плохієм [8], О. Прицаком [9],

В. Тельвак [10], О. Ясем [12] та ін. Всі вказані дослідники погоджуються, що основним методологічним підходом в роботах М. Грушевського є позитивізм, проте наявні й деякі відгомони романтизму, більше властивого історичній науці першої половини XIX ст. В. Тельвак [10] та О. Ясь [12] відзначають, що в працях видатного історика наявні також ознаки соціологізму та організму в якості методологічних принципів. На присутність в «Історії України-Руси» такого своєрідного методологічного принципу, як телеологічність, вказувала Н. Яковенко [11, с. 177]. Телеологія як один з методологічних підходів до історичного дослідження взагалі дуже мало досліджувалась – її визнанням основоположником був Х. Вольф, окремі положення розробляли такі філософи, як А. Бергсон, І. Кант, Е. Гартман, Ф. Шопенгауер, застосування цього принципу до історичних досліджень було обґрунтоване Л. Карсавіним [7].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на докладну вивченість методологічних принципів та підходів, застосованих М. Грушевським в його історичних дослідженнях, на наявність в структурі його наукових уявлень такого методологічного принципу, як телеологічність, донині науковцями практично не зверталось уваги. Не досліджено причини застосування ним такого підходу, зміст тієї мети, яку він вбачав у процесі національної історії, та окреслені ним способи її досягнення.

Мета статті полягає в дослідженні телеологічності як одного з методологічних принципів, застосованого М. Грушевським під час створення «Історії України-Руси».

Виклад основного матеріалу. Історики романтичної доби, зокрема П. Куліш та М. Костомаров, в своїх працях користувались девізом із Святого Письма «Дізнайтеся істину, й істина визволить вас!». Стверджуючи народ в якості суб'єкта історичного процесу, вони визначали народ за допомогою категорії «народного духу». Доба позитивізму в науці другої половини XIX – початку XX ст. принесла принципово нове розуміння історичного процесу та способів історіописання. Історія стала сприйматись як така само точна наука, як і природничі та фізико-математичні, відповідно вона мала оперувати об'єктивними фактами та раціонально обґрунтованими законами. В історичних дослідженнях цього часу найбільш уваги приділяється передусім політичним,

а в якості додаткового матеріалу – соціологічним, економічним, культурним аспектам, які можна досліджувати на основі незаперечних свідчень. Водночас потреба у формулюванні об'єктивних законів історичного розвитку призвела до появи такого методологічного підходу у вивченні історичного процесу, як телеологічність (від грецького *telos* – мета).

Головна ідея цього позитивістського за своєю суттю методологічного підходу полягає у тому, що історичний процес сприймається як визначений жорсткими закономірностями, відповідно в ньому не допускається існування випадковостей чи відгалужень від головного напрямку і весь перебіг історії розуміється як єдино можливий. В основі такого, а не іншого розвитку подій в даному підході уявляється наявність певної мети, яка змушує всі без винятку прояви суспільного та індивідуального життя реалізовуватись в контексті одних і тих самих чітких правил. Як правило, прихильники такого розуміння історії були авторами всеохоплюючих праць із національної історії, в якості прикладу можна навести твори Г. фон Трайчке, Ю. Шуйського, С. Соловійова, Е. Лявіса. Саме до таких національних історій належить і «Історія України-Руси» М. Грушевського [12, с. 177].

Розуміючи сенс суспільного життя в утилітарно-практичному контексті, позитивізм формулює завдання кожного громадянина як служіння народному благу, народ же розуміється як сукупність носіїв об'єктивних відмінностей антропологічного, етнографічного й соціального характеру. Саме в такому ключі М. Грушевський формулює у передмові до своєї «Історії України-Руси» обов'язок духовної еліти в служінні своєму народу, додаючи до «знання» епохи романтизму «волю» і «працю» [2, с. 2]. Ця тріада – знання, воля й праця – властива для розуміння українською інтелігенцією змісту власної ролі в історичному процесі протягом всієї другої половини XIX – початку XX ст. Розуміючи себе як будівничих нації, інтелігенція потребувала ідеології, в якій концепція національної історії була однією з найголовніших складових. Формуючи цілі для національного відродження та боротьби за державність, концепція національної історії мала відповідати багатьом критеріям, серед яких ключовою виступала телеологічність. Саме цей методологічний принцип було покладено М. Грушевським в основу створеного ним історичного нарративу, який значною мірою продовжує залишатись актуальним до сьогоднішнього дня.

Вказаний методологічний принцип передбачав розуміння національної історії як безперервної тягlosti, де суб'єктом дії виступає народ, а історичний процес має чітку й зрозумілу мету, яка обов'язково буде досягнута. Усвідомлення національної історії як неперервної протягом всього часу існування людських спільнот на етнічній території України є для М. Грушевського основоположною складовою національної самосвідомості [2, с. 3]. Визначаючи народ як спільноту, що проживає на етнічній території, має спільне історичне минуле й складається з різних етнографічно-політичних груп, видатний історик підкреслює, що історія цього народу «йде від початків, а то й з по-за початків історичного життя

через усі перипетії його історичного розвитку до наших часів» [2, с. 4].

Виникнення народу М. Грушевський, так само як і більшість європейських істориків з часів Й. Гердера, пов'язує із «народністю» як сукупністю психофізичних і культурних ознак та території. Протягом всієї національної історії вплив території продовжує зберігатись і для українського народу визначається М. Грушевським як негативний – близькість до кочового Степу призводить до значних втрат культурного й політичного потенціалу [2, с. 16]. Можна сказати, що в концепції М. Грушевського боротьба із кочовиками є однією з головних перешкод у досягненні тієї мети, яка стоїть перед українським народом. Для телеологічного підходу взагалі властиве конструювання змісту національної історії за певною структурою, де значне місце посідає образ зовнішніх ворогів [12, с. 176]. В якості одного з ворогів у М. Грушевського виступає тюркський Степ, роль якого в українській історії осмислюється у властивій позитивізму антитезі «прогрес-варварство». Представниками телеологічного підходу власний народ, історію якого вони викладають як неухильний рух до прогресу, розуміється як носій цивілізації, натомість деякі сусіди сприймаються як руйнівники-варвари. Саме в такій якості виступає М. Грушевський спочатку кочові тюркські народи – сусіди Русі, а потім, у козацькі часи, Кримське ханство, що не завжди відповідає об'єктивним історичним обставинам.

Як уже зазначалося, основоположною ознакою телеологічної течії в позитивістській методології історії є наявність в історичному процесі наперед визначеної мети. Ця мета найчастіше постає як виникнення нації в тому розумінні, яке вкладалось в цю категорію в XIX ст., та здобуття цією нацією державності (якщо йшлося про недержавні народи) або досягнення національною державою належного їй місця в світі (для національних держав або імперій). Ця мета притаманна певній людській спільноті ще з часів її виникнення і реалізується в усіх проявах буття народу. Окреслюючи мету національної історії, М. Грушевський відносить початок її формування в часи виникнення українського етносу, розуміючи цей початок в часах існування антського племінного союзу: «Все промовляє за сим ототожненням антів з предками нашого народу і надає йому правдоподібність, що граничить з певністю» [2, с. 176]. Визначивши антів як першопочаток власне української історії, науковець закріплює за ними початок формулювання мети української історії в одній з її основних частин – протистояння з степом: «бачимо, як степові бурі, рух орд і їх колотнечі в степах захоплювати слов'янські елементи, поривали їх до спільних походів та до мандрівок» [2, с. 178], – змушений визнати участь антів в загарбницьких походах, М. Грушевський тут же виправдовує їх: «правдоподібно, анти бували звичайно тільки учасниками чужих походів» [2, с. 179], і підкреслює залучення антів до візантійського світу в якості союзників: «пізніше ми стрічаємось з антами вже як виразними союзниками Візантії» [2, с. 180].

Початок політичної історії держави і, відповідно, формулювання наступних складових мети української історії, М. Грушевський відносив до

часів Київської Русі, і конкретно періоду князювання Володимира Великого. В цей період, на його думку, Русь являла собою центр культурного й політичного життя для всієї Східної Європи, причому не лише Середньовіччя, а в основоположних принципах і кінця XIX ст. [2, с. 16]. Проте становила певну проблему норманська теорія походження державності Русі, яка фактично зводила нанівець теорію безперервного етнічно-політичного розвитку українського народу на автохтонній території від антських часів. Саме тому М. Грушевський активно обстоював антинорманістську концепцію, часто, як відзначає С. Плохій, ставлячи на кін свою наукову репутацію і обстоюючи найконтroversійніші моменти антинорманістської теорії [8, с. 143].

Роль Володимирових часів в цілепокладанні національної історії в концепції М. Грушевського полягає насамперед в хрещенні Русі, сенс якого історик розуміє дещо своєрідно. Головним значенням цієї події для науковця виступає прилучення Русі до духовних цінностей та політичного значення Візантії, що надає Україні на майбутнє права виводити свої культурні витоки із антично-візантійської традиції. Отже, мета національної історії для М. Грушевського – захист основ європейської цивілізації від кочового Степу й розбудова власної оригінальної культурної традиції на основі духовності Візантії: «Християнство було найважливішою частиною візантійської культури, тож зближуючись до Візантії, запозичуючи від неї її інституції, її культуру, було зовсім природним і логічним приподобитись до неї і в сім многоважнім моменті, прийняти християнство» [2, с. 510]. Докладно висвітлюючи соціальні, політичні та економічні аспекти процесу християнізації Русі, М. Грушевський водночас підкреслює в якості головного наслідку культурні зміни, що були центральною частиною «Володимирового змагання»: «увести Русь в круг культурних інтересів тодішнього культурного – візантійського світа» [2, с. 525].

Володимирове хрещення М. Грушевський характеризує як цивілізаційний вибір, який позначив всю історію України на майбутні часи. Якщо в часи формування українського етносу: «в перших віках свого історичного життя Україна займала посереднє становище між впливами орієнтальної культури й візантійської – що зрештою й сама була аліажем античних і орієнтальних елементів», то «в другій половині X ст. на Україні робить ся несвідомий зворот від Сходу до Візантії» [2, с. 528]. Цей цивілізаційний поворот і спричиняє головний аспект тієї мети, яку М. Грушевський визначає за українською національною історією – бути середовищем живої антично-візантійської культурної традиції, розвивати її та пристосовувати до нових історичних обставин, водночас сприймаючи і західні культурні впливи та розбудовуючи оригінальну національну культуру. Тобто основною історичною метою української нації визначається функція своєрідного культурного мосту між цивілізаціями Сходу й Заходу.

При цьому історик відзначає, що в часи Володимира Західна Європа не мала культурної першості, тому характеризує як негативний той факт, що в цей час західне слов'янство потра-

пляє під політичний і культурний вплив Німеччини й Риму, чия культура характеризується як «бліденька зоря» порівняно з візантійською, яка була «ясний день» [2, с. 528]. Натомість Русь змогла прилучитись до значно багатшої візантійської культури, проте в майбутньому, коли культурна першість переходить до Риму: «зрештою піддане візантійській культурі не потягало за собою зовсім якоїсь виключності супроти культури західної; в дальших століттях Україна, особливо західна, все більше зближалася до неї, і візантійські основи цивілізації її не перешкоджали засвоєнню елементів цивілізації західної» [2, с. 529].

Змістом національної історії, а отже, способом досягнення мети, виступає в концепції М. Грушевського збереження й розвиток своєрідності народу, відповідно в умовах тривалої відсутності власної державності головним змістом історії стають соціально-економічні й культурні процеси [2, с. 17]. Саме таке розуміння визначає українську історію як телеологічний безперервний процес. Найбільш показовим з цієї точки зору у викладі «Історії України-Руси» є період польсько-литовського панування. У відповідності до властивої телеологічному підходу структури конструювання історії занепад державного життя та затримка в реалізації цілі історичного процесу потребували чітко визначеного ворога з чіткою національною та культурною відмінністю. В якості такого ворога в творі М. Грушевського постає Польща. Її роль в українській історії характеризується дослідником як «повертання української людности в народність служебну, підданську, експлуатовану» [3, с. 4]. Натомість «руський» характер Великого князівства Литовського забезпечує цій державі право на «збирання руських земель» і є основною причиною її «незвичайного політичного зросту» [3, с. 99]. Наслідки Люблінської унії для українського народу історик вважав катастрофічними для політичного життя і характеризував головним змістом історії кінця XVI – початку XVII ст. культурно-релігійну боротьбу: «історичні обставини українського привели до того, що в цім моменті національні інтереси, національні змагання, національна боротьба скупилися на точці оборони існування православної церкви» [4, с. 400]. Головну роль у цій обороні відігравали православні братства і, звичайно, козацтво.

В позитивістських телеологічних історіях головним суб'єктом історичного процесу виступає народ, він же є носієм тієї свідомості, в якій відображається мета перебігу історії, відповідно порівняно з романтизмом зазнає принципів змін розуміння взаємостосунків лідера й маси та роль особистості в історії. Якщо романтики бачать героя головним персонажем історичної оповіді, то для позитивістів героєм історії є народні маси, особистість же заслуговує на увагу лише тією мірою, якою вона відображає волю цих мас. Причиною цього є те, що телеологічний підхід в контексті позитивістської філософії, визнаючи наявність в історичному процесі наперед заданої мети, водночас передбачав об'єктивний характер цієї мети і можливість її раціонального вивчення. Таку можливість надавало лише розуміння мети як волі народних мас, яку можна досліджувати на основі об'єктивних фактів соціології, політи-

ки, економіки, культури, доступних для вивчення як у фактичних результатах, так і в писемних джерелах. Натомість мета особистості досить проблематична для вивчення, оскільки потребує залучення суб'єктивних джерел. В «Історії України-Руси» М. Грушевського роль лідера в історії розглядається саме в такому контексті. Так, його оцінка діяльності князя Данила Галицького поряд із позитивними характеристиками містить і застереження, що «він був тільки князем – продуктом князівсько-дружинної традиції, і над нею не піднімався анітрохи» [3, с. 167]. Натомість демократичні традиції давніх слов'ян всіляко підкреслюються і акцентується роль народного віча в політичному житті: «князь чи князі грають зовсім другорядну роль в цілій історії, а всю справу ведуть самі древляни» [2, с. 376].

Найбільш яскравим прикладом участі народних мас у досягненні історичної мети в «Історії України-Руси» виступає діяльність православних братств і козацтва: «вперше на пам'яті історії український народ виступає активно, творцем своєї долі й життя, зриває ся до боротьби на жите й смерть за здійснення своїх мрій і бажань» [4, с. 391]. Питання про наявність в козацькому середовищі привілейованої старшини М. Грушевський вирішує, ставши на бік низів – козацької черні, яку вважав представниками народу [8, с. 202]. Таким чином, носієм мети історії протягом всього історичного часу в поглядах дослідника залишаються широкі народні маси і саме з ними пов'язується початок національного відродження.

Апофеозом історії українського народу в концепції М. Грушевського постає національне відродження XIX ст., яке сприймається як наближення до досягнення мети – повноцінного національного існування у власній державі. Початком реалізації цієї мети є боротьба часів козаччини, яку історик розуміє як «відбудовання соціальних і національних відносин за поміччю і під охороною козацької сили наново, відповідно до бажань і ідеалів суспільности» [4, с. 8–9]. Участь козацтва у відновленні православної митрополії він характеризує як завершення формування української нації: «об'єднання всіх суспільних верств на українській національній платформі, в ім'я того що в тім часі означало собою національний постулат» [4, с. 388]. Водночас позитивістська методологія, в руслі якої працював М. Грушевський, передбачала специфічне розуміння ролі особистості в історії – на відміну від романтизму, позитивізм не визнає героя в індивідуальності, залишаючи роль суб'єкта історії виключно за масою. Відповідно оцінка ролі козацьких ватажків в «Історії України-Руси» була

дуже стриманою, лише за Б. Хмельницьким історик визнавав право називатись «політиком в повному смислі», тобто здатним проектувати свою діяльність не лише в інтересах сучасного, але й на майбутнє [8, с. 315].

Висновки з поданого дослідження і перспективи. Отже, можна підсумувати, що телеологічність в розумінні визнання в історичному процесі наперед визначеної цілі є одним з методологічних принципів в «Історії України-Руси» М. Грушевського. Застосування цього принципу було спричинено кількома факторами. По-перше, це властивість методології позитивізму, в руслі якої реалізовувалась дослідницька праця видатного історика, усвідомлення про історію як раціональний процес, що піддається об'єктивному вивченню, а отже, мусить мати якусь логічну мету. По-друге, це завдання творення національного нарративу, яке вирішував М. Грушевський вказаною працею, і необхідність в узагальнюючій історії народу певної мети, яка найчастіше розуміється як народне благо. По-третє, творення національного історичного нарративу в Україні відбувалось на ґрунті попередньої романтичної традиції історіюписання, для якої притаманні уявлення про народ як свідомий суб'єкт творення історії, а така усвідомленість власних дій передбачає наявність чітко визначеної мети.

Розуміння М. Грушевським мети, яка реалізовувалась всією історією України, можна сформулювати як творення власної суверенної національної держави. Ця мета включала в себе кілька аспектів: виконання Україною функції своєрідного цивілізаційного мосту між Сходом і Заходом; творення власної оригінальної культури й боротьба за її збереження та розвиток; формування національних зразків державного управління. Основним способом досягнення цієї мети М. Грушевським розумілась цілеспрямована діяльність народних мас, в середовищі яких ця мета формувалась на основі соціологічних, економічних та культурних факторів. За елітою нації М. Грушевський практично не визнавав керівної ролі в історичному процесі й відповідно не здійснював спроб дослідити участь еліт у формуванні й досягненні цієї мети.

В перспективах подальших досліджень окресленої тематики з'ясування наявності або відсутності принципу телеологічності в інших історичних працях М. Грушевського, висвітлення впливу такого підходу на розвиток історичної науки в Україні, з'ясування його витоків на основі дослідження процесу становлення методологічних переконань видатного історика.

Список літератури:

1. Винар Л. Найвидатніший історик України М. Грушевський / Любомир Винар. – К.: Сучасність, 1985. – 120 с.
2. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Михайло Грушевський, Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1991. – Т. 1. – 736 с.
3. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Михайло Грушевський, Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1993. – Т. 4. – 544 с.
4. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Михайло Грушевський, Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1995. – Т. 7. – 642 с.
5. Зашкільняк Л. Історична теорія в науковій творчості Михайла Грушевського / Леонід Зашкільняк // Український історик. – 1999. – Т. 36. – С. 54–73.
6. Зашкільняк Л. Методологія історії: Від давнини до сучасності / Леонід Зашкільняк. – Львів: ЛНУ, 1999. – 226 с.
7. Карсавин Л.П. Философия истории / Лев Карсавин. – Спб., 1993. – 342 с.

8. Плохій С. Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського / Сергій Плохій. – К.: Критика, 2011. – 604 с.
9. Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського / Омелян Прицак. – К.-Кембридж, 1991. – 80 с.
10. Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX ст.) / Валентина Тельвак. – Нью-Йорк – Дрогобич, 2002. – 275 с.
11. Яковенко Н. Вступ до історії / Наталія Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 376 с.
12. Ясь О.В. Монументальний проект великого наративу М. Грушевського у світлі його дослідницьких стратегій / Олександр Ясь // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2012. – Вип. 22. – С. 565-664.

Шалашная Н.Н.

Донбасский государственный педагогический университет

ПРИНЦИП ТЕЛЕОЛОГИЧНОСТИ В «ИСТОРИИ УКРАИНЫ-РУСИ» МИХАИЛА ГРУШЕВСКОГО

Аннотация

Исследован принцип телеологичности как один из основных методологических подходов, примененных М. Грушевским в «Истории Украины-Руси». Выявлены истоки этого принципа в творчестве М. Грушевского и его место в системе методологии позитивизма. Определен тот смысл, который вкладывался выдающимся историком в понимание цели исторического процесса в Украине от доисторических времен до периода казачества. Проанализирована предложенная М. Грушевским хронология процесса формирования этой цели и способов ее реализации. Определена структура цели национальной истории и методологическое значение ее отдельных компонентов.

Ключевые слова: Михаил Грушевский, «История Украины-Руси», методология истории, позитивизм, телеология, национальный наратив.

Shalashna N.M.

Donbass State Pedagogical University

TELEOLOGY PRINCIPLE IN «HISTORY OF UKRAINE-RUS» BY MIKHAIL GRUSHEVSKY

Summary

It is investigated principle of teleology as one of the main methodological approaches which M. Grushevsky's used in «History of Ukraine-Rus». It is found out the sources of this principle in M. Grushevsky's creativity and his place in system of Methodology of positivism. Defined that Contents which were put by the outstanding historian in understanding of the purpose of historical process in Ukraine from prehistory times to the Cossacks. Formation of this purpose and methods of its realization is analyzed the chronology of process offered by M. Grushevsky. Defined structure of the purpose of national history and methodological value of its separate components.

Keywords: Mikhail Grushevsky, «History of Ukraine-Rus», methodology of history, positivism, teleology, national narrative.